

SADRŽAJI POVIJESTNE I KULTURNE BAŠTINE U DJELU DON MILE VIDOVIĆA

Marinko Tomasović

Gradski muzej Makarska
marinko.tomasovic1@gmail.com

UDK: Vidović, M. 27-722.5:904
(282.044Neretva)(282Humac)
27-523.42+27-774(285)
27-523.4:27-523.4Sv.Bartulj7.025.21
93/94(23.046)(282Neretva)
<https://doi.org/10.34075/cs.58.3.7>

Pregledni rad
Rad zaprimljen 1/2023.

Sažetak

Kritički se razmatra zastupljenost baštinske tematike u pisanom djelu don Mile Vidovića, ponajviše sadržane u reprezentativnim izdanjima. Vrednuje se kao vid populariziranja ponajprije donjone-retvanske umjetničke i arheološke topografije kao poticaja za njeno istraživanje. Naznačava se vrijednost i koristnost Vidovićevo prilo-ga kulturnoj baštini, osobito kada se iznosi u izgledu brojnih i manje poznatih podataka. Novija terenska saznanja o lokalitetima, opisi crkava i uvid u njihov inventar, kao i informacije iz povijestnih vrela, tim putem upravo i podcrtavaju veliko značenje predočene materijal-ne kulturne baštine i povijestnog sadržaja.

Ključne riječi: Donjone-retvanske župe, gomile (tumuli), stećci (bilizi), utvrde, crkve, biskup N. Bijanković

UVOD

Bibliografija don Mile Vidovića, zaokružena cjelinama iz crkvene povijesti uključuje i povijestno-baštinske teme protkane likovnim i umjetničkim te arheološkim sadržajima. Glavninom su sadržane u auktorovim knjigama, sintetskim regionalnim pregledima i monografskim objavama župa njegovog donjone-retvanskog zavičaja. Kulturološke sastavnice Vidovićevo rada predstavljene su i takvim napomenama u kojima se ova problematika i usputnije navodila, a ponekad tek naznačila kakvim korisnim i nepoznatim navodom. Na taj način dopunjena su sveukupna saznanja baštinskog materijalnog kompleksa, arheološki topografskog, crkveno-arhitektonskog i širokog umjetničkog značenja jednog područja. To što baštinska sastavnica Vidovićevo djela nije pisana od strane auktora koji je

arheolog, ili pripada krugu povjestničara umjetnosti, nije predstavljalo prepreku da se na brojnim stranicama ponudi i užim strukama kakav nepoznat, pače za istraživanja i vrlo poticajan podatak.¹

¹ Don Mile Vidović poznatiji je kao pisac crkvene povijesti, što je i razvidno iz njegove nedavno priređene bibliografije: Ivan Armanda, Msgr. dr. Mile Vidović - bio-bibliografija, u: *Što Vama kažem, svima kažem*. Zbornik radova u čast dr. don Mile Vidovića, ur. Ivan Armanda, (2021.), 31-35. Tom prilikom nije se pristupilo izradi referenca, odnosno citiranja Vidovićevih radova putem čega bi se mogla vidjeti zastupljenost njegovih tekstova u radovima humanističkih znanosti od strane drugih auktora. Razumljivo je da se načinila tek predmetna bibliografija, dok bi kudikamo opsežniji zamah uvida u reference zahtijevao temeljito načinjen pregled. Zanimanje auktora ovog rada za donjoneretvanski kraj rezultiralo je i istraživanjima u vidu arheoloških iskopavanja i terenskih obilazaka, naposljetku i objavama takvih aktivnosti. U takvim okvirima možda i valja sagledavati raznolikosti tema o kojima sam pisao, i pri tome se gotovo uvijek pozivao na objave, monografije i sinteze don Mile Vidovića: Marinko Tomasović, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcina*, Crkva u svijetu, bibl. "Korijeni", 10, Split, 2001.; Isti, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*, u: *Stećci*, katalog izložbe, ur. Jasminka Poklečki Stošić, (2008.), 120-129; Isti, *Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini*, *Starohrvatska prosvjeta* 3. s. (2008.) 35, 167-183; Isti, *Lokalitet: Ograde - tumul. Naselje: Eraci (Istočna Plina), Ploče; Zaštitno iskopavanje, Hrvatski arheološki godišnjak Ministarstva kulture Republike Hrvatske* 4 (2008.), 4, 577-581; Isti, *Stećci i ploče. Nadgrobni spomenici srednjeg vijeka na Makarsko-neretvanskom području*, *Hrvatska revija* 9, (2009.) 1, 64-69; Isti, *Kasnoantička pticolika fibula sa Sladinca u Baćini kod Ploča osvrtno na pristup u datiranju ovog tipa, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (2010.) 43, 477-487; Isti, *Kasnosrednjovjekovno groblje u tumulu 1 na Ogradi (Dražice) u Eracima (Istočna Plina)*, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, katalog izložbe, ur. Marinko Tomasović, (2011.), 285-322; Isti, *Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)*, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru 5. - 6. studenoga 2009., ur. Ivo Lučić, (2011.), 157-196; Isti, *Toponomastika i hagiotoonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve*, u: *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2. Zbornik radova znanstvenog skupa 18. - 21. listopada 2011., ur. Tomislav Šeparović, (2012.), 115-147; Isti, *Crkva sv. Bartula i stećci na Krvavcu u Milušoj (Pasićina)*, *Stiševica - List župe Sv. Staša u Staševici* 8 (2013.) 1, 13-18; Isti, *Tangarija u Milušoj (Pasićina) - Gradina, bojadisaonica i groblje*, *Hrvatski neretvanski zbornik* 6 (2014.), 6, 101-114; Isti, *Greblje u Milušoj (Pasićina) - ukopište iz prapovijesti i sa stećcima iz kasnog srednjeg vijeka*, *Stiševica - List župe Sv. Staša u Staševici* 9 (2014.), 1, 37-44; Isti, *Ilirska Gradina i kapelica Sv. Obitelji u Runjacima iznad Krvavca*, *Hrvatski neretvanski zbornik*, 7 (2015.) 7, 103-113; Isti, *Arheološke potvrde ribarstva i izlova školjaka i puževa u međurječju Cetine i Neretve*, *Ethnologica Dalmatica* (2015.) 22, 231-272; Isti, *Donjoneretvanska (hagio)toponimija u prilog crkvenih gradnji od kasne antike do kasnoga srednjeg vijeka*, *Hrvatski neretvanski zbornik* 8 (2016.), 8, 115-138; Isti, *Ribarstvo i izlov školjaka i puževa u Donjoj Neretvi tijekom najranijega razdoblja*, *Hrvatski neretvanski zbornik* 8 (2016.), 8, 231-242; Isti, *Arheološka i povijesna topografija Desana*, u: *Fra Jeronim Šetka - hrvatski*

Ipak, uočava se i stanovita razlika u pogledu veće, ili pak nešto manje korisnosti podataka koje je Vidović iznosio, sudeći barem prema prosudbama koje sam ovdje nastojao argumentirati. Ovim osvrtom pak cjelovitije i detaljnije rasprostirem te podatke i navode u nakani njihova vrednovanja i revalorizacije. Ocjene se ovdje i ne iznose u strogom okviru kakav bi zahtijevala zadana analitika strukovnog bavljenja kulturološkim pojavama neke od humanističkih disciplina. Stoga se, što je i cilj ovog pregleda, nastoji osvjetliti značenje i zastupljenost baštinskog sadržaja kao sastavnice pišćevog rada zaokupljenog jednom, još uvijek nedostatno istraženom, južnohrvatskom regionalnom cjelinom.

1. VIDOVIĆEVI PREGLEDI I SINTEZE

1.1. Sakralni objekti u dolini Neretve

Tri sintetska pregleda M. Vidovića, u cijelosti ili unutar tematskih poglavlja, pružila su navode o baštinskom materijalnom kompleksu Donje Neretve. U *Sakralnim objektima u dolini Neretve* iz 1998. Vidović je na 167. str. u cijelosti usmjeren spomeničkoj baštini svih naselja.² Knjiga je i danas ogledna kao uspješno pregledno ostvarenje područnog objedinjavanja crkvenih objekata, njihove umjetničke i likovne opreme. Iznimna je i lijepim izgledom i prijelomom, efektinim

franjevac, svećenik, profesor, jezikoslovac i književnik. Zbornik radova jedanaestog Neretvanskog književnog, znanstvenog i kulturnog susreta izlaganih 24. - 26. rujna 2015., u Neumu, Metkoviću, Pločama, Desnama, Opuzenu i Čapljini, ur. Stjepan Šešelj, (2016.), 215-267; Isti, Kasnosrednjovjekovna križina na groblju Svih Svetih na Bristi, *Stavevica – List župe Sv. Staša u Staševici* 11 (2016.) 1, 2016., 23-28; Isti, Veliki uspjeh i mali nesporazum s *one strane* Opuzena, *Hrvatsko slovo* 22 (2016.) 1131, Zagreb, 2016., 21; Isti, Stariji kameni križevi na Groblju u Dobranjama i na Vidonjama, *Hrvatski neretvanski zbornik* 9 (2017.) 9, 2017., 182-193; Isti, Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj Župi i Radobilji u vremenu Hercega Stjepana Kosače – između stvarnosti i predaje, *Hercegovina* 3. s. (2017.) 3, 273-329; Isti, Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historioografske datosti i novija sagledavanja položaja, u: *Ivan Slammig, hrvatski književnik, akademik, poeta ludens, radiodramatičar, prozaik, esejist, prevoditelj, antologičar, sveučilišni profesor...* Zbornik radova dvanaestog Neretvanskog književnog, znanstvenog i kulturnog susreta izlaganih 29. rujna – 1. listopada 2016. u Neumu, Metkoviću, Pločama, Opuzenu i Čapljini, ur. Stjepan Šešelj, (2018.), 183-208. Iz ovih objava je očito kako usmjerenost zavičaju don Mile Vidovića nije zastala tek u pukoj nužnosti profesionalnog odrađivanja zadataka. Nju sam, kao i osobnim dolascima, doživio i osjećao kao privrženost donjoneretvanskom hrvatskom kraju.

² Mile Vidović, *Sakralni objekti u Dolini Neretve*, Matica hrvatska Metković, Metković, 1998.

objedinjavanjem naslovnice i zanaslovnice, ali i preglednošću sadržaja. Njezina sintetska vrijednost također nije upitna, a likovnim priložima u izgledu brojnih kolor fotografija zaokružena je kao cjelina. Ovo dokumentarističko svojstvo knjige, u svojoj sveukupnosti do tada nepoznato za donjoneretvansko područje, umnogome olakšava i strukovna bavljenja u ogleđima s još uvijek nedovoljno poznatim crkvenim arhitektonskim spomenicima i baštinom. Vidović se potvrdio i kao auktor vrlo uspješan u preglednom iznošenju brojnih podataka. Dio njih dragocjen je i u pogledu informacija o recentnim preinakama i graditeljskim intervencijama na crkvama, o kojima uvijek i nije bilo moguće doznati nešto više iz ranije literature. Jednim dijelom Vidović se za svoje tvrdnje oslanjao na podatke preuzete iz prethodnih objava drugih auktora, što je posve razumljivo i opravdano u nemogućnosti sveobuhvatnijih terenskih provjera većine lokaliteta na prostoru prostranih župa. Primjer za to, na što je već upozoreno u pogledu preuzimanja netočne faktografije,³ odnosi se na broj stećaka (biliga) na groblju Zanova u Borovcima. Vidovićev navod o 6 nadgrobnih blokova podudaran je podatku koji je ranije iznio fra Vjeko Vrčić,⁴ iako je jedan recentniji podatak iz literature, premda i ovaj netočan, upozoravao na veći broj spomenika.⁵ Drugi primjer, također u vezi s istim kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, još je poučniji za naznačenu objektivnu nemogućnost potpunije provjere stanja za potrebe izrade sintetskih prikaza. Riječ je o lokalitetu Krvavac u Miluši, zabitom i nepreglednom brdskom predjelu Pasićine (Staševica). Kod izrade topografije stećaka (biliga) u Republici Hrvatskoj kataloška jedinica ovog lokaliteta,⁶ poznatog još iz pionirskih radova staševičkog župnika don Petra Kaera (1883. - 1884.),⁷ bila je popraćena preuzimanjem kasnije napomene fra Marija Jurišića o 6 spomenika.⁸ Razlog nerefiriranja ranijeg

³ M. Tomasović, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, 39.

⁴ M. Vidović, *Sakralni objekti u Dolini Neretve*, 24; Vjeko Vrčić, *Neretvanske župe*, Vlastita naklada, Metković, 1974., 27.

⁵ Olakotnost za utvrđivanje stanja od 44 stećka (biliga) na Zanogi, većinom prekritih zemljom i zaklonjenih vegetacijom, bila je upravo u mogućnosti njihovog višednevnog pomnijeg evidentiranja: M. Tomasović, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, 37-50.

⁶ Marinko Tomasović – Domagoj Perkić – Ivan Alduk, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, u: *Stećci*, katalog izložbe, katalog izložbe, ur. Jasminka Poklečki Stošić, (2008.), 83.

⁷ Petar Kaer, *Starine u Bristi-Pasićini*, okruž. Poglavarstva Metkovskoga, *Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga društva* 7 (1885.) 4, 109; Isti, *Pierres sépulcrales dalmates*, Lyon, 1887, 30.

⁸ Mario Jurišić, *Staševica (Brista – Pasićina)*, Vlastita naklada, Staševica, 1968., 26.

osvrta don Rade Jerkovića o lokalitetu, osobito korisnog u navodu o ruševini crkve sv. Bartula, bio je u činjenici što u njemu nije bio istaknut približan broj spomenika, već se tek naglasila njihova brojnost.⁹ Gotovo da i nema sumnje kako je osvrt M. Vidovića na ovaj lokalitet imao oslonac u podacima R. Jerkovića,¹⁰ što se ispostavilo poticajnim u pogledu potrebe reambulacije terena Krvavca i užeg ubiciranja crkve sv. Bartula, a u konačnici i utvrđivanja 9 sačuvanih i dislociranih, odreda nižih tipova stećaka (biliga).¹¹

1.2. Povijest župa doline Neretve

Vidović o lokalitetu Krvavac piše u *Povijesti župa doline Neretve* iz 2011., djelu na 848 str. i opsežnijem od Jerkovićevo koje je 2000. i priredio, te osobito Vrčićevog iz 1974. godine.¹² Materijalna kulturna baština u njemu je iscrpnije sagledana, a ostatci iz ranijih razdoblja, od prapovijesti do srednjeg vijeka, uravnoteženo su iznijeti za prostore svih župa. Ovim je primarno obogaćen arheološko-povijesni sadržaj Vidovićeve knjige u odnosu na isti u *Sakralnim objektima u dolini Neretve*, a dijelom je oslonjen na ažuriranja podataka iz novije literature. Stoga se za Bačinu na zapadnoj rubnoj strani neretvanskog prostora i upućuje na niz lokaliteta,¹³ čija se brojnost nije mogla naslućivati ni samim tematskom okvirom ranije Vidovićeve knjige. Umnogome je nadopunjen i sadržaj sela Borovci, pri čemu je auktor ažurirao neke podatke iz novije literature o stećcima na Zanogi.¹⁴ Pri tome se zadržava na ranije pretpostavljenoj dataciji crkve sv. Nikole u vrijeme do sredine 14. st. Neoprezno je pak istaknuo arheološke dokaze kao tobožnji prilog tome, jer je upravo pomoću njih i odbačena tako rana datacija crkve.¹⁵

⁹ Rade Jerković, Povijest neretvanskih župa, u: *Don Rade Jerković - život i djelo*, prir. Mile Vidović, Matica hrvatska Metković, Metković, 2000., 397.

¹⁰ Mile Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, Matica hrvatska Metković, Metković, 2011., 647.

¹¹ M. Tomasović, Crkva sv. Bartula i steći na Krvavcu u Milušoj (Pasičina), 13-18.

¹² V. Vrčić, *Neretvanske župe*.

¹³ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 17-21.

¹⁴ Isto, 102.

¹⁵ Isto, 104, 121. Crkva sv. Nikole datirana je od kraja 14. do 15. st. prema tipologiji gotičke crkve s otkrivenom pravokutnom apsidom: M. Tomasović, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, 16-33; M. Tomasović, *Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj Župi i Radobilji u vremenu Hercega Stjepana Kosače - između stvarnosti i predaje*, 274-287, gdje se rasprostiru primjeri istorodnoga gotičkog sloja crkava 14. - 15. st.

Borovci sadrže i vrlo informativno potpoglavlje o utvrđi Vrtar, iako bez pozivanja na literaturu.¹⁶ U pogledu rimskodobnih i srednjovjekovnih lokaliteta korisne dopune Vidović je načinio i za selo Desne. Podsjeća na ulomak rimskog natpisa ugrađen u župnu crkvu sv. Jurja, poznatog još u 18. st. O crkvi donosi i oveće poglavlje,¹⁷ iz kojega se navodi o fazama izgradnje vrednuju kod cjelokupnog sagledavanja desanske arheološke i spomeničke topografije.¹⁸ Naj-sustavnijim korištenjem podataka iz prethodne literature pristupio je materijalnoj baštini Opuzena, arheološkoj i crkvenoj, uključivši i iznimno lijepu, na dvije stranice reprodukciju trga sa župnom crkvom sv. Stjepana.¹⁹ Vidović preuzima provjerene navode iz relevantne literature o Opuzenu (R. Jerković, J. Bebić, T. Macan). Nešto kasnija sagledavanja srednjovjekovne utvrde Brštanik, podignute 1383., posebno su usmjerila važnost njenog položaja u vremenu kasne antike kao točke obrambenog limesa tijekom prve polovine 6. st.²⁰ Pri tome se podsjetilo, prema već poznatom dubrovačkom izvoru,²¹ kako je kasnija utvrda od osnutka nosila naziv Sv. Mihovil (“... salem different ad forum sub castro Brostanik Sancti Michaelis appellatum...”),²² što je u hrvatskoj historiografiji prošlo gotovo nezapaženo.²³ Položaj i hagianim Sv. Mihovila dopustili su razmatranje o izglednosti sakralnog objekta unutar kasnoantičke i srednjovjekovne utvrde.²⁴

Materijalne ostatke iz srednjeg vijeka, u prvom redu lokalitete sa stećcima (bilizima), Vidović je taksativno pobrojao za župu Plina

¹⁶ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 104, 102-104. Ponajprije recentni rad R. Dodiga pruža uvid u sve relevantnije bibliografske jedinice o utvrđi: Radoslav Dodig, *Grad Vrtar i njegovi gospodari*, *Dubrovnik* 9 (1998.), 4, 71-80.

¹⁷ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 163-165.

¹⁸ M. Tomasović, *Arheološka i povijestna topografija Desana*, 238-239.

¹⁹ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 312-315; 356-352.

²⁰ M. Tomasović, *Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja*, 191-195.

²¹ Đuro Tošić, *Brštanik u srednjem vijeku*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (1976.) 21-27, 40, bilj. 19.

²² M. Tomasović, *Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja*, 186.

²³ Navodi se tek kod: Mladen Ančić, *Putanja klatna: Ugarsko-kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, *Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Djela, knj. 9 – Ziral – Zajednica izdanja Ranjeni labud, knj. 100/2, Zadar - Mostar, 1997., 211-212; M. Tomasović, *Toponomastika i hagiotoonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve*, 124.

²⁴ M. Tomasović, *Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja*, 195-196.

– Stablina,²⁵ bez mogućnosti za uvid u njihovu cjelokupnost načinom skorašnje znanstvene objave arheoloških istraživanja.²⁶ Možda treba iznijeti prigovor izostanku nekih ranijih bibliografskih jedinica o stećcima (bilizima) u Slivnu Ravnom. Doduše, spomenut je don Petar Kaer, slivanjski kapelan, za kojega se veli da je izbrojao 98 stećaka (biliga) na Greblju u Proviću u Slivnu Ravnom.²⁷ Ipak, pri tome nije spomenuta Kaerova knjiga iz 1887. kao početak znanstvenog zanimanja za ovo neretvansko groblje,²⁸ nastavljenog dosta kasnije radom uglednog arheologa Alojza Benca i njegovog evidentiranja 87 spomenika.²⁹ Vremenski luk dulji od jednog stoljeća u stručnim osvrtima na slivanjske stećke (bilige) na Proviću zatvoren je 2012. dokumentacijom svih spomenika na lokalitetu, kada je evidentirano 117 stećaka, od čega 84 cjelovita.³⁰ Stoga se ni Vidovićev podatak o 70 sačuvanih spomenika ne doima posve točnim,³¹ uostalom kao ni navod preuzet iz literature, koji govori o 90 spomenika.³² Konstatcija don Josipa Bebića o njihovu manjem broju u odnosu na onaj koji je donio Kaer ima relativnu vrijednost. Naime, ostaje nepoznato stvarno brojčano stanje spomenika zatečenih u drugoj polovini 19. st. (u pretpostavljenom evidentiranju tek cjelovito sačuvanih) i očito njihovom naknadnom uništavanju i nestanku.³³ Važnost osvrta Mile Vidovića na slivanjske stećke (bilige) iznijeta je u pogledu prethodnog elaboriranja njihove konfesionalne pripadnosti. S pravom odbacuje njihovo vezivanje za umrle pripadnike bogumila, odnosno heretičkog, dualističkog krivovjerja najbliže izraženog na pristo-

²⁵ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 501.

²⁶ Maja Bilić – Ante Ivišić – Šime Vulić, Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka, u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, katalog izložbe, ur. Marinko Tomasović, (2011.), 249-284; M. Tomasović, Kasnosrednjovjekovno groblje u tumulu 1 na Ogradi (Dražice) u Eracima (Istočna Plina), 285-322.

²⁷ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 564.

²⁸ P. Kaer, *Pierres sépulcrales dalmates*, 30-39.

²⁹ Alojz Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1953.) 2, 60-64. Na žalost, ni Benac ne spominje P. Kaera i njegovu pionirsku studiju. Tim je upadljivije isticanje lokalnih osoba koje su auktoru bile na ispomoći kod evidentiranja spomenika na susjednim lokalitetima.

³⁰ Nela Kovačević Bokarica – Domagoj Perkić, Lokalitet: Prović – Groblje, stećci. Naselje: Slivno Ravno; Zaselak Prović. Slivno Ravno, *Hrvatski arheološki godišnjak Ministarstva kulture Republike Hrvatske* 9 (2013.) 9, Zagreb, 868-870.

³¹ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 564.

³² M. Tomasović – D. Perkić – I. Alduk, Topografija stećaka u Hrvatskoj, 97.

³³ Josip Bebić, *Župa Slivno Ravno*, Crkva u svijetu, bibl. "Korijeni", 5, Split, 1990., 24.

ru pod utjecajem Crkve bosanske.³⁴ Ovim je s pravom i korigirao zauzimanje don Rade Jerkovića o stećcima (bilizima) kao isključivo heretičkim ("bogumilskim") grobnim obilježjima, koje je iznio u pogledu slivanjskih spomenika.³⁵ Vidovićevo shvaćanje kako su se pod stećcima (bilizima) pokapali isključivo Hrvati, ima uporište u tumačenjima D. Mandića i A. Škobalja,³⁶ čime se donekle zanemaruje uži prostorni i kulturni kontekst svakog od prostora na kojima se nalaze. Šira topografska i jezična istraživanja natpisa sa stećaka upozorila su na pripadnost ovih spomenika trima konfesijama, Rimokatoličkoj crkvi, Pravoslavnoj crkvi i Crkvi bosanskoj. Više i nije upitno kako dobar dio stećaka (biliga) pripada populaciji Vlaha (neovisno o vjerskoj pripadnosti), osobito u pogledu njihove platežne moći za potrebe izrade tako skupocjenih nadgrobničkih blokova kakvi su bili stećci.³⁷ U slučaju Greblja na slivanjskom Proviću upadljiv je velik broj stećaka (biliga) koji su od druge polovine 14. st. do sredine 15. st. postavljeni iznad grobova. To sa sigurnošću upućuje i na, približno, trostruko veći broj grobova na lokalitetu, znajući za okviran odnos 1 : 3 u odnosu na grobove označene stećcima (bilizima) i brojnije ukope bez njih.³⁸

Ono što je istaknuto za materijalnu baštinu prostora većine donjoneretvanskih župa u Vidovićevoj knjizi vrijedi i za Slivno Ravno. Navodi o arheološkim ostatcima i arhitektonskim spomenicima,

³⁴ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 101.

³⁵ R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 432. Teza o bogumilima u Bosni, koji tako postaju izostznačnica Crkve bosanske, iskazana je još u djelu Franje Račkoga 1869.-1870. i prisutna u cjelokupnom 20. st. Zajedno sa stećcima (bilizima) kao „bogumilskoj umjetnosti“ osobito je propagirana u skladu shvaćanja jugoslavenskog komunističkog sustava i njegovog nedostižnog ideala o stvaranju narodne Crkve. U takvoj ideji bogumili, iako u Humu i Bosni nikada i nisu bili prisutni, postaju prema riječima američke povjesničarke umjetnosti Marian Wenzel „neka vrsta herojskih protokomunista“: Marian Wenzel, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa*, *Erasmus* (1996.) 15, 72.

³⁶ Dominik Mandić, *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima*, *Hrvatska revija* (1968.) 16, 1968., 237-246; Ante Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu, 1970., 235-244.

³⁷ Domagoj Perkić, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici zapadnoga dubrovačkog područja/Stećci and other late mediaeval gravestones in the western Dubrovnik region*, katalog izložbe, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2019., 14.

³⁸ Isto, 14; Isti, *Arheološka istraživanja Novakovog greblja u Čepikućama, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* (2016.) 12, 16. Istraživanja groblja sa stećcima (bilizima) na Ogradi u Eracima u istočnoj Plini pokazala su kako je čak 7 grobova od 16 istraženih imalo stećke (bilige) iznad: M. Tomasović, *Kasnosrednjovjekovno groblje u tumulu 1 na Ogradi (Dražice) u Eracima (Istočna Plina)*, 292-300.

crkvama s njihovim inventarom, kapelicama i utverdama te seoskim grobljima rasprostiru se u okvirima uglavnom već poznatih povijestnih podataka, sagledavanih od strane ranijih svećenika i pisaca (P. Kaer, R. Jerković, V. Vrčić, J. Bebić).³⁹ Mogućnosti za njihovo revaloriziranje podosta su ograničene neistraženošću lokaliteta te su sagledavanja i dalje bila dopuštena tek zastajanjem u topografski već zadanim okvirima.

Dok se značenje spomeničkog kompleksa Narone (Vida) ogleda u dugovremenom kontinuiranom istraživanju,⁴⁰ za golemi donjone-retvanski prostor rasvjetljavanje nedoumica dobrim je dijelom još uvijek okrenuto elaboriranju odavno iznijetih problema. Zastane li se i dalje na Slivnu Ravnom, primjer je i sagledavanje pitanja o položaju i izgledu luke na ušću Neretve, s tim u vezi i rasvjetljavanje šireg povijestnog karaktera lokaliteta Lovorje.⁴¹

Dok se Vidovićev doprinos slivanjskoj spomeničkoj topografiji tek izuzetno prepoznaje u napomenama o lokalitetima koji do tada nisu spomenuti u literaturi – takvo je upozorenje o groblju uz crkvu sv. Ante u Rabi, dominantnom u krajoliku okrenutog Pelješcu onkraj ušća Neretve i pored Jadranske ceste, za koje je s pravom naveo kako je podignuto na velikoj gomili ili dosta ranijem kamenom tumulu –⁴² nepoznate lokalitete nizaio je tek u knjigama o zavičajnom Vidonju i susjednom Dobranju. O njima će se stoga i zasebno govoriti.

³⁹ M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 563-566.

⁴⁰ Nenad Cambi, *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*. Znanstveni skup u Metkoviću, 4.-7. listopada, 1977., ur. Željko Rapanić, (1980.) 5, 127-153; Neda Anzulović, *Bibliografija radova o Naroni*, u: *Dolina rijeke Neretve*, 295-308; Arsen Duplančić, *Bibliografija o Naroni*, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*. Znanstveni skup u Metkoviću, 6.-9. listopada 2001., ur. Emilio Marin, (2003.) 22, 417-431; Emilio Marin, *Iskopavanje foruma i trijema 1996.-1999.* (uz dodatne radove do 2004.), u: *Forum Naronitanum*, ur. Miroslava Topić, *Katalozi i monografije 2*. Vid (2017.), 26-67; Miroslava Topić, *Arheološka istraživanja na prostoru foruma u razdoblju 1907.-1986*, *Forum Naronitanum*, 12-25.

⁴¹ M. Tomasović, *Grad – utvrda Brštanik (Sv. Mihovil) kod Opuzena – historiografske datosti i novija sagledavanja položaja*, 187.

⁴² M. Vidović, *Povijest župa doline Neretve*, 606. Gotovo istovremeno tumul na rabljanskom groblju spominje i: Radoslav Dragobratović, *Život iz kamena i močvare. Raba 1689.-2012.*, Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti Opuzen, Klek, 2012., 45. Začudo, ovaj je navod ovdje ujedno i jedini spomen kojeg arheološkog lokaliteta na prostoru Rabe, i to u knjizi gdje se nepotrebno zahvaćao širi prostor ušća Neretve i uopćeno konstatiralo o velikom broju kamenih gomila u župi Slivno Ravno (str. 43).

1.3. Splitsko – makarska nadbiskupija: Župe i ustanove

Treći Vidovićev pregled, na 696. str., iscrpan pregled župa i ustanova Splitsko – makarske nadbiskupije, zahvatio je dosta veći prostor od donjoneoretvanskog teritorija.⁴³ Objavljen između dvije prethodno razmatrane knjige razlikuje se od njih značenjem shematizma, ali i načinom sažimanja popularnopovijestnog i preglednog nizanja spomeničkih znamenitosti. Osobito se od ovog izdanja nije moglo očekivati sagledavanje baštinske kategorije kroz prizmu usko strukovnog arheološkog ili povijestnoumjetničkog interesa. U tom pogledu je i bila ocijenjena zajedno s još nekim izdanjima, iako tek za stranice usmjerene Makarskom primorju kao jednom malom odjeljku knjige.⁴⁴ Tom prilikom auktoru se prigovorilo, u pogledu užeg tematskog okvira o kojemu se ovdje govori, ponajprije što nije naveo pronađene ostatke ranokršćanske crkve na Sv. Petru u Makarskoj. Naime, o njoj nisu izostali podatci u prethodno objavljenim radovima drugih auktora.⁴⁵ Sličan Vidovićev previd bio je i izostanak navoda o monografskoj objavi tada posve ruševne crkve sv. Martina u Kotišini iznad Makarske, u potpunosti obnovljene 2019. godine.⁴⁶ Zanemarivanje ove bibliografske jedinice onemogućilo je korisniku informiranje o gradnji romaničke crkve nadograđene u 17. - 18. st., kao i do tada nigdje drugdje spomenutih nadgrobnih ploča iz 15. st. s reljefnim simbolima mladog mjeseca.⁴⁷ Auktoru je zamjereno što upravo ove nadgrobnjake na seoskim grobljima u Makarskom primorju neprikladno naziva stećcima,⁴⁸ iako je riječ o karakterističnim primorskim pločama iz 15. st.⁴⁹

⁴³ Isti, *Splitsko-makarska nadbiskupija: župe i ustanove*, Crkva u svijetu, bibl. Zajednička izdanja, 14, Split, 2004.

⁴⁴ Marinko Tomasović, Ocjene nekih novih izdanja u pogledu arheoloških podataka za Makarsko primorje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 39 (2007.) 1, 184-192.

⁴⁵ Isto, 185.

⁴⁶ Mile Vidović, *Splitsko – makarska nadbiskupija. Župe i ustanove*, Biblioteka Zajednička izdanja – Crkva u svijetu, knj. 14, Split, 2004., 271.

⁴⁷ Marinko Tomasović, Kasnosrednjovjekovna crkvice sv. Martina u Kotišini iznad Makarske, *Makarsko primorje* (1995.) 2, 113-128.

⁴⁸ M. Vidović, *Splitsko – makarska nadbiskupija. Župe i ustanove*, 245, 250, 258, 265, 268.

⁴⁹ O distinkciji nadgrobnih ploča i stećaka, nužnoj za kompleksna sagledavanja i u pogledu velikobošnjačkih, pseudoznanstvenih etastičkih prohtjeva glede rasprostranja i učestalosti stećaka (biliga), a u koju su nasilno uklopljene i nadgrobnne ploče, za Makarsko primorje vidi: Marinko Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici u Makarskom primorju*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2007., 15-17, 64, 79; Isti, *Starine Makarskog primorja u svjetlu arheološke literature. Komentari, napomene i kritički osvrt na podatke iz literature u okvirima arhe-*

Ovi propusti u Vidovićevoj knjizi, mjestimice iskazani i na preostalim stranicama, primjer su kako usputnji i naizgled manje bitni osvrti, iako iznijeti u primarno drugačijem tematskom sagledavanju, mogu jednom pregledu ponešto umanjiti njegovu nesumnjivu korisnost. Opseg i reprezentativnost izdanja nalagali su stoga ozbiljniji pristup kod navođenja literature, a s tim u vezi i ažurirana podataka od povijestno-baštinske važnosti.

2. MONOGRAFIJE NERETVANSKIH ŽUPA: VIDONJE I DOBRANJE - BIJELI VIR

2.1. Župa Vidonje

Kulturnopovijestnoj topografiji donjoneretvanskog prostora don Mile Vidović ponajviše je pridonio monografskom objavom iscrpnog prikaza dviju župa, Vidonja i Dobranja - Bijelog Vira.⁵⁰ Na 586 str. Župa Vidonje sadrži uvodni, vrlo iscrpni povijestni pregled koji se dotiče položaja Vidonja, od ilirskog ili mlađeg razdoblja prapovijesti do suvremenog doba i tek ostvarene samostalnosti Republike Hrvatske.⁵¹ Uokviren je unutar prvog dijela knjige, na koji se nadovezuje prikaz pripadnosti teritorija Vidonja biskupijama od srednjeg vijeka do suvremenog doba,⁵² crkvenih gradnji i kapelica te starog vidonjskog groblja,⁵³ kao njenog drugog dijela. Sadržaji ovih dvaju dijelova knjige komplementarni su četvrtom dijelu, *Kulturi i prosjeti*,⁵⁴ o kojima će također biti govora. Ipak, u petom monografskom odjeljku, *Povijesni spomenici, prirodne znamenitosti i zemljopisni nazivi* rasprostrti su brojni podatci, navodi, ali i naznake o lokalitetima do tada nespomenutih u literaturi.⁵⁵ Njihovu uključenost u arheološku i opću kulturnobaštinsku topografiju zahvaljujemo upravo don Mili Vidoviću. Uz to, kad je riječ o prapovijesnim ostacima, kon-

ološke problematike Makarskog primorja – do 2006., Matica hrvatska Makarska, Makarska, 2007., 93-97; Isti, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja, 123. O kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim pločama vrlo je informativno poglavlje i kod: D. Perkić, *Stecci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici zapadnoga dubrovačkog područja*, 15-16.

⁵⁰ Mile Vidović, *Župa Vidonje*, Crkva u svijetu, bibl. "Korijeni", 6, Split, 1994.,² 442; Isti, *Župa Dobranje – Bijeli Vir*, Crkva u svijetu, bibl. "Korijeni", 8, Split, 1998.

⁵¹ Isti, *Župa Vidonje*, 11-103.

⁵² Isto, 111-128.

⁵³ Isto, 129-178.

⁵⁴ Isto, 385-438.

⁵⁵ Isto, 441-511.

kretno gomilama ili tumulima, referiranjem na pravovaljanu literaturu podsjetio je na njihov nastanak u predilirsko doba, odnosno u vrijeme brončanog doba u II. tisućljeću pr. Kr.⁵⁶ Ovim je korigirano dosadašnje pisanje kako ovi spomenici pripadaju Ilirima. Takvo je neprihvatljivo shvaćanje bilo ponajprije iskazano u popularnom djelu fra Vjeke Vrčića o donjoneretvanskim župama.⁵⁷ Prapovijestno je doba Vidović i naknadno uzeo kao vrijeme podizanja gomila,⁵⁸ distingvirajući kako dio njih pripada i predilirskom razdoblju, dakle, sveukupno u II. - I. tisućljeću pr. Kr.⁵⁹ Prikaz vidonjskih ostataka iz prapovijesti, brojnih grobnih gomila ili tumula te gradinskih utvrda, u Vidovićevoj monografiji *Župa Vidonje* pohvalan je primjer topografskog nizanja lokaliteta s opisom i vrlo korisnih fotografija te, napose, trezvenog pozivanja na stručnu literaturu.⁶⁰ Dragocjeni su i terenski obilasci auktora u prepoznavanju i opisu 6 gradinskih položaja u Vidonjama, koji do tada nisu bili ni najusputnije spomenuti u literaturi.⁶¹ Pozornost zavrjeđuju i topografski navodi o ostatcima rimske arhitekture i pokretnih nalaza pod vodom na močvarnom terenu, osobito gradnji u jezeru Kuti. Iznijeti su temeljem Vidovićevih obilazaka lokaliteta s mještanima ili dobiveni informiranjem od strane onih koji su ih zamijetili prilikom strojnih radova.⁶² Možda i najznačajniji doprinos monografije *Župa Vidonje* odnosi se na grobljanske lokalitete sa stećcima (bilizima).⁶³ Nužno je podsjetiti kako Vidonje, uostalom kao i većina donjoneretvanskih lokaliteta, nije zastupljeno unutar, dugo vremena "zvanične", Šefik

⁵⁶ Isto, 442.

⁵⁷ V. Vrčić, *Neretvanske župe*, 13, 27, 37, 49, 193, 205. U njemu i nije posve jasno distingviran kronološki pojam Ilira, uopće znanstveno određen u I. tisućljeće pr. Kr. Naime, uzima se i prethodno tisućljeće za razdoblje podizanja grobnih gomila ili neodređeno, u prapovijestno doba: Isto, 143, 154, 179, 222.

⁵⁸ M. Vidović, *Sakralni objekti u dolini Neretve*, 24, 38, 80, 92, 98, 117.

⁵⁹ Isto, 130, 138. Unatoč tome, uskoro o njima piše kao o ilirskim spomenicima: Isti, *Povijest župa doline Neretve*, 17, 100, 182, 462, 500, 621. Tek iznimno ih navodi kao ostatke iz ranog brončanog doba početkom II. tisućljeća, kako klasi ficira one u Vidu (str. 662), sada bez pozivanja na objavu njihovog istraživanja. Smješta ih čak i u kraj istog tisućljeća, kako piše za slivanjske gomile (str. 563). Iznenađuje što sada i za vidonjske gomile i gradine, utvrđene položaje, veli kako pripadaju Ilirima.

⁶⁰ Isti, *Župa Vidonje*, 441-445. Naknadno govori o 7 gradina, ali kako ih poimence ne navodi, možda se radi o *lapsus calami*: Isti, *Povijest župa*, 706.

⁶¹ R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 484, tek piše o brojnosti gomila, dok V. Vrčić, *Neretvanske župe*, 222, navodi nekoliko njihovih položaja.

⁶² M. Vidović, *Župa Vidonje*, 457-462.

⁶³ Isto, 463-471.

Bešlagićeve topografije širokog rasprostiranja stećaka.⁶⁴ Poglavlje Vidovićeve knjige o njima predstavlja i prvi opis ovih spomenika u literaturi.⁶⁵ Stoga su pozivanjem na auktora lokaliteti na Lušcu, Brestici, Podgrliću, kod crkve sv. Ivana te na kući Matić i uvršteni u recentni kataloški prikaz stećaka (biliga) u Republici Hrvatskoj.⁶⁶ Opis vidonjskih stećaka (biliga) iznijet je besprijekorno, a uključuje i njihove dvije vrlo dobre kolor fotografije sa stiliziranim križevima s Podgrlića i Matića kužine.⁶⁷

Mile Vidović putem općeg izgleda nadgrobničkih spomenika točno sagledava slijed pokapanja na starom groblju kod crkve sv. Ivana na Vidonjama. Ipak, previdio je tri križa koja, osim rustičnog izgleda, povezuju urezani simboli križeva na njihovim stranicama. Datirani su od druge polovine 15. do druge polovine 16. st. te pripadaju najstarijim oznakama ove vrste na starom vidonjskom groblju.⁶⁸

Ustvrdio je kako se najraniji grobljanski sloj na Vidonjama i vezuje za kontekst podizanja crkve.⁶⁹ Crkvu svetoga Ivana Krstitelja podiže fra Blaž Gračanin 1616. prema godini urezanoj u natpisu spolija u bočnom pročelju.⁷⁰ Nedavno se elaborirala okolnost

⁶⁴ Šefik Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1971., 85-86.

⁶⁵ R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 484, najuspudnije navodi tek manji broj stećaka (biliga) u Vidonjama. Ni te stećke (bilige) u Vidonjama uopće ne spominje Vričić u svojim Neretvanskim župama, iako ih je barem površno navodio za ostala mjesta.

⁶⁶ M. Tomasović – D. Perkić – I. Alduk, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, 96-97.

⁶⁷ M. Vidović, *Župa Vidonje*, 469-470.

⁶⁸ M. Tomasović, *Stariji kameni križevi na Groblju u Dobranjama i na Vidonjama*, 183-186, 189-190, sl. 3-5. Razmještaj križeva na prostoru zapadno od crkve, na kojemu izostanak kasnijih grobnih oznaka upućuje kako se ovdje nije ukopavalo u novije vrijeme, kao i položaj trećeg križa jugozapadno od nje, govore u prilog tome kako je zapadna polovina današnjeg opsega groblja ujedno i najstarija. Pretpostavku bi dodatno podupirao i položaj dvaju, iako dislociranih, velikih nadgrobničkih blokova. Jedan je položen nasuprot južnih vrata crkve, dok je drugi okomito nasaden u ogradi zapadnije uz nju. Vjerojatno se radi o debljim nadgrobničkim pločama, a ne stećcima (svejedno, pločama ili nižim sanducima) kako se prečesto netočno klasificiraju u literaturi. I njih treba datirati okvirno u isto vrijeme kao i križeve, osobito što im se pojava postavljanja nad grobne komore od početka 15. st. gotovo podudara vremenu nastanka križeva. Vjerojatno se radi o blokovima koje, iako kao stećke, spominje još R. Jerković: *Povijest neretvanskih župa*, 484.

⁶⁹ M. Vidović, *Župa Vidonje*, 175.

⁷⁰ Karlo Jurišić, *Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine*, *Kačić* 2 (1969.) 2, 129.; M. Vidović, *Župa Vidonje*, 129.

njenog podizanja tijekom osmanske vladavine.⁷¹ Ako nije bila riječ o iznimnoj diplomatskoj sposobnosti njenog graditelja fra Blaža da podigne do tada nepostojeće crkve na groblju, znajući kako Osmanlije katolicima gotovo nikada nisu dopuštali gradnje novih crkava, a i sami popravci najčešće su rezultat napornih ustrajanja u zahtjevima za njihove obnove, logično je pomišljati o ranijoj crkvi na istom položaju. Takvu pretpostavku, iako nagoviještenu tek posrednim putem govoreći o istovremenoj grobljanskoj crkvi Male Gospe u Dobranjama, iznio je i don Mile Vidović.⁷² Ona bi se vezala za groblje sa stećcima iz 15. st., pri čemu valja podsjetiti na prvi spomen sela Dobranje 1398. pod imenom Dobrani.⁷³ Ujedno je to i vrijeme koje se redovito uzima kao već početno razdoblje šire izrade stećaka (biliga) i njihovog postavljanja na grobove. Nedvojbeno, odgovor na pitanje o postojanju ostataka srednjovjekovnih crkava na groblju u Dobranjama i Vidonjama pružila bi tek arheološka istraživanja njihovih ponutrica.

⁷¹ M. Tomasović, Donjoneretvanska (hagio)toponimija u prilog crkvenih gradnji od kasne antike do kasnoga srednjeg vijeka, 121.

⁷² Mile Vidović, *Župa Dobranje – Bijeli Vir*, 134; Isti, *Sakralni objektu dolini Neretve*, 43. Stoga bi isticanje graditelja crkve fra Blaža Propagandi kako u Vidonjama i okolici do tada nikada nije bilo traga crkvama: K. Jurišić, Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine, 129, upućivalo na samoisticanje zaslužnog franjevca u okolnostima osmanske vlasti nesklone katolicima. Posve je druge prirode problem titulara crkve u suvremenim izvještajima, jer se ova (?) 1622. naziva svetog Vida, odnosno svetog Jurja 1624. Također, dok u slučaju isticanja svetog Vida možemo pomišljati i na kakvu zabunu, za spomen svetog Jurja takvu mogućnost valja isključiti. Njega istiche upravo fra Blaž, svega osam godina nakon što je crkvu podignuo. Najizglednijim se čini kako je došlo do promjene titulara nakon 1624., ali ne mnogo nakon te godine, jer ikonografski sadržaji umjetničke opreme u crkvi ne ističu ni svetoga Jurja ni svetoga Vida. Slika s prikazom svetog Jurja u dobranjskoj crkvi Male Gospe stoga i nije mogla potaknuti eventualnu zabunu u pogledu navoda titulara crkve 1622., jer je ovdje postavljena negdje između 1733.-1779.: M. Vidović, *Župa Dobranje – Bijeli Vir*, 132, 135.

⁷³ Kako s pravom promišlja jezikoslovac Domagoj Vidović temeljem dokumenta kojega je objavio Marijan Sivrić, a u kojemu se spominje *Radan Goyzinich de Dobrani*, primljen za dubrovačkog građanina u Malom vijeću 9. listopada 1398. Sivrićevu stanovitu neodlučnost po pitanju ubikacije Dobrana, kojega smješta u područje Neretve, a potom (možda omaškom) naziva Dobrovo (gradački zaseok), Vidović razriješava primjedbom kako se Dobrovo u starijim dokumentima nazivlje Dobrohovo ili Dobrahovo: Marijan Sivrić, Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410. godine, *Hercegovina* (2004.) 18, 22, 30; Domagoj Vidović, Iz neretvanske ojkonomije: imena službenih naselja po popisima 1857.-2001., *Hrvatski neretvanski zbornik* 3 (2011.) 3, 210; Isti, *Zažapska onomastika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2014., 180, bilj. 286.

Isti vremenski sloj predosmanskog razdoblja 15. st. M. Vidović je detaljno razmotrio prilikom ubikacije utvrde Nebojša u Vidonjama,⁷⁴ čime još jednom navraća pozornost na isto zauzimanje don Rade Jerkovića.⁷⁵ Jerkovićev smještaj Nebojše nije prihvaćen u kasnije vrijeme, ponajprije zbog vrlo skromnih materijalnih tragova na terenu za jednu utvrdu koja je imala i svoj upravni kotar. Svejedno je uvažena i prihvaćena kao respektabilna za daljnja razmatranja.⁷⁶ Gotovo i nema sumnje kako se, opsegom ipak premalena, vidonjska utvrda Nebojša ne odnosi na onu koju navode izvori 15. st., već na jednu manju gradnju sagledavanu i toponimijski.⁷⁷ Svakako, vidonjska utvrda ne bi odgovarala pojmu utvrđenog grada, jer veličinom 4 x 3 m i suhozidnom strukturom širine 0,60 m prije upućuje na manju, najizglednije prapovijestnu gradinu.

Arheološki ostatci iz prapovijesti ipak nisu apostrofirani za špiljske i jamske objekte, dobro opisane i dvama korisnim nacrtima.⁷⁸

Dok gore sagledani prinosi ranoj materijalnoj baštini Vidonja kao topografske novine

mogu biti korisni i uže strukovnim sagledavanjima, poglavljia o crkvama i kapelama na prostoru župe uglavnom predstavljaju katalogiziranje već poznatih ranonovovjekovnih, novovjekovnih i suvremenih sakralnih gradnji. Reducirani podatci o njima uskoro su s opisima prenijeti u Vidovićeve *Sakralne objekte u dolini Neretve*. Ipak, potrebno je nakratko ukazati na prednosti njihovog prikaza u monografiji župe. Vrijedan je dokumentaristički prilog monografiji objava fotografije crkve sv. Ivana Krstitelja prije njene temeljite obnove 1959., kada je crkva produžena i pri tome uklonjen njen natkrive-

⁷⁴ M. Vidović, *Župa Vidonje*, 473-479.

⁷⁵ R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 490-492.

⁷⁶ Pavao Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike – Večerić i postanak Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine - Arheologija*, (1974., 1976.) 29, 268-269, bilj. 25; Isti, *Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara*, u: *Srednjovjekovne humske župe*, ur. Radoslav Dodig, Ziral – Zajednica izdanja Ranjeni labud, knj. 101/3, Mostar, 1999., 171-172, bilj. 25, gdje auktor iznosi uvjerenje kako se utvrda Nebojša nalazila u Mostaru, uz lijevu stranu Neretve. Stoga M. Vidović i nije posve u pravu kad veli kako je T. Macan bio jedini koji se osvrnuo na Jerkovićevo ubiciranje utvrde Nebojša u Vidonjama, jer je to uvažavanjem auktora učinio i P. Anđelić: M. Vidović, *Župa Vidonje*, 477.

⁷⁷ U novije vrijeme na utvrdu Nebojša u Vidonjama osvrnuo se D. Vidović u okvirima svojeg toponimijskog zanimanja. Piše kako je najvjerojatnije riječ o utvrdi koju u 15. st. spominju izvori: D. Vidović, *Začapska onomastika*, 16-17, 204, 307, gdje je i kartira. Ipak, takvu mogućnost i opreznije iznosi, tek pozivanjem na radove R. Jerkovića i Mile Vidovića: Isto: 280, bilj. 633.

⁷⁸ M. Vidović, *Župa Vidonje*, 481-494.

ni trijem pred ulazom.⁷⁹ Skladnost starije crkve s lijepim kamenim zvonikom na preslicu nestala je tako u preinakama koje don Mile Vidović s pravom nije uzeo kao sretne. Ne bez ironije, konstatirao je kako se željeni prostor takvim produženjem crkve poklopio sa sko-rašnjim iseljavanjem brdskog stanovništva na Kraj.⁸⁰

Za povjestničare umjetnosti dragocjeni su podatci o oltarima i umjetninama u crkvi sv. Ivana Krstitelja koje Vidović navodi pozivanjem na pismohranu. Osim Gospine slike Filippa Naldija (oko 1770.),⁸¹ izmještene u župni ured, doznaje se i o uništenoj slici sv. Ivana Krstitelja iz kraja 18. st., nekad postavljenoj iznad glavnog oltara, Gospinom kipu te procesionalnom križu koji godine 1779. u izvještaju spominje makarski biskup Fabijan Blašković, kao i za podatke o zvonima i sudbini pojedinih u vihoru Velikog rata.⁸² Štoviše, zauvijek izgubljena svetčeva slika iza oltara donekle je sačuvana upravo objavljenom fotografijom oltarskog dijela unutrašnjosti crkve.⁸³

Novije umjetničko blago sakralnog karaktera pomno je opisano i fotografijama predočeno u poglavlju o novoj župnoj vidonjskoj crkvi Srca Isusova i Srca Marijina na Mliništu, sagledanoj i poviješću izgradnje ovog suvremenog arhitektonskog djela.⁸⁴

Prednost prikaza sakralnih objekata u monografiji Vidonje u odnosu na nešto kasniji Vidovićev pregled *Sakralnih objekata...* očituje se i u pornijem pristupu predočavanja tijeka njihove izgradnje. Primjer je i kapela sv. Liberana, pri čemu se duhovito protumačio razlog naopako postavljenog natpisa o godini gradnje (nepismenost zidara), uz brojne zanimljive podatke i događaje uz nju.⁸⁵ Iznimne su i dvije crno-bijele fotografije kapele prije uređenja njenog okoliša. Prva podjednaku pozornost pridaje prapovijestnoj gomili, zahvaćenoj s desne strane, kao i ženama ispred kapele na lijevoj strani fotografije. Druga fotografija iz 1961. zahvaća crkvu u pozadini iza

⁷⁹ Izgled crkve prije obnove, ali fotografiranu iz drugog pogleda, vidi kod: R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 497.

⁸⁰ M. Vidović, *Župa Vidonje*, 131-132.

⁸¹ Naldijevo restaurirano ulje na platnu Gospe od Ružarja nije spomenuto u Vrčićevom pionirskom osvrtu na slikara i njegovo djelo: Vjeko Vrčić, *Slikar naivac osamnaestog stoljeća*, *Služba Božja* 11 (1971.) 4, 246-251. Navodi se, pozivanjem na M. Vidovića, u iscrpnijem uvidu u Naldijev slikarski opus kod: Radoslav Tomić, *Slikar Filippo Naldi*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (2006.) 30, 176.

⁸² M. Vidović, *Župa Vidonje*, 133-138.

⁸³ Isto, 174.

⁸⁴ Isto, 138-148.

⁸⁵ Isto, 148-154.

mnoštva naroda na proslavi mlade mise don Mile Vidovića.⁸⁶ I preostale brojne kapele i kapelice u Vidonjama detaljnije su opisane,⁸⁷ čime monografija Vidonje nudi povjesničarima umjetnosti, ali i etnologima, obilje podataka za bavljenja ovim manje reprezentativnim iskazima pobožnosti i vjere. Njima pridružujemo i navode o trima bratovštinama i njihovoj umjetničkoj opremi, Gospe od Karmela, Sv. Ivana Krstitelja i Presvetog Sakramenta, čije je podatke Vidović crpio iz pismohrana Splitske nadbiskupije i vidonjske župe.⁸⁸

Osjetno je dopunjeniji auktorov osvrt na Vidonjsku crkvu sv. Ivana Krstitelja u zborniku radova.⁸⁹ Ovom prilikom, usporedbom s ranijim prikazom u monografiji župe, iznosi se i detaljniji prikaz položaja i sudbine dvaju pokrajnjih oltara, posvećenih Gospi od Karmela i Gospi od Ružarija, i njihovih umjetnina s preostalim skromnim, ali autentičnim crkvenim inventarom.⁹⁰

2.2. Župa Dobranje - Bijeli Vir

Župa Dobranje - Bijeli Vir, 479 str., pisana je po uzoru na vidonjsku monografiju. U pogledu najranijih materijalnih ostataka s prostora župe, kamenih gomila (tumula) i gradinskih utvrda, Vidović opravdano zadržava isti stav o njihovoj starosti i namjeni, iako potonje, rekli bismo manje oprezno, isključivo vezuje za Ilire.⁹¹ Navod o dvije doبرانjske gradine (vrh Žabe i na Vijencu) ujedno je i prvi spomen ovih utvrđenih prapovijestnih položaja s prostora župe još nakon 1933. i davne objave arheološke topografije golemog područja Donje Hercegovine, Zažablja i Popova od strane zaslužnog austrijskog arheologa Carla Patscha. Patsch je za Bili Vir spomenuo gomile na vrhu Hum, tri na putu za Bobovišća te Gradinu kod Mršina dola u Bobovišću.⁹²

⁸⁶ Isto, 149, 153.

⁸⁷ Isto, 154-171.

⁸⁸ Isto, 191-193.

⁸⁹ Isti, Crkva svetoga Ivana Krstitelja na Vidonjama, u: *Proslava 400. obljetnice crkve sv. Ivana Krstitelja na Vidonjama 1616.-2016.*, prir. Mile Vidović, (2017.), 14-29.

⁹⁰ Isti, Crkva svetoga Ivana Krstitelja na Vidonjama, 21-23.

⁹¹ Isti, *Župa Dobranje*, 391-394.

⁹² Carl Patsch, Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe – VI. Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša, *Status*, (2006.) 8, 173. C. Patsch (1865. - 1945.) je ovaj prostor rekognoscirao dok je bio kustosom Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1889. - 1919.).

Napose je važan Vidovićev topografski prikaz grobalja sa stećcima (bilizima). Dok je don R. Jerković najuspornije naznačio njihovu brojnost, a fra V. Vrčić tek ustvrdio kako ih je nekoliko iza crkve ili ugrađenih u nju, tek je sljedeći stručni osvrt R. Jurića na stećke u Dobranjama nešto konkretnije ukazao na brojnost, položaje, tipološku i ukrasnu raznovrsnost.⁹³ U njemu svejedno čitamo preuopćene i ne odveć precizne podatke o broju (*“nekoliko desetaka”*) stećaka (biliga) i njihovih ukrasa na prostoru oko crkve Male Gospe, uzidanih u nju ili zid groblja. Podatke je preuzeo i don Mile Vidović, ali je osvrtu priložio i 4 fotografije spomenika, od kojih na jednoj gledamo i ukrašavanje bordurama.⁹⁴ Lokalitetima kod crkve i groblja te na Zmijinoj glavi pridodao je i treći, do tada nepoznate Torine na Bobovištu.⁹⁵ Važnost ove topografske dopune nije u napomeni o ukrašavanju i ovih nadgrobničkih spomenika, koliko u upozorenju na postojanje za Dobranje nepoznatog i uopće za donjoneeretvanski pojas rjeđeg tipa, stećka (biliga) sljemenjaka.⁹⁶ Nedavno je pak bilo riječi i o dislociranom kamenom križu s groblja u Dobranjama kao još jednom tipu nadgrobničkog spomenika na izmaku srednjeg vijeka, prototipu kasnijih ukrašenih križeva.⁹⁷ Poput srodnih primjeraka u susjednim Vidonjama, Borovcima i Staševici, promotren je kroz

⁹³ Radomir Jurić, Srednjovjekovno groblje sa stećcima u Dobranjama kod Metkovića, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 16 (1984.) 1, 24-25.

⁹⁴ M. Vidović, *Župa Dobranje*, 394-400.

⁹⁵ Isto, 401-402.

⁹⁶ R. Jurić naknadno se referirao na Vidovićevu knjigu u pogledu položaja na Bobovištu, te korigirao raniji previd. Unatoč tome izostavlja spomen oblika sljemenjaka na lokalitetu. Uz to, ne prepoznaje njegovu zastupljenost i drugdje za donjoneeretvanski kraj, iako prilaže tek skeniranu objavljenu fotografiju (staru više od 50 godina!) jednog od njih (Slivno Ravno; što čini i za stećke iz Vidovićeve monografije Vidonje) iako su spomenici sačuvani: Radomir Jurić, Srednjovjekovna nalazišta donjoneeretvanskog kraja, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*. Znanstveni skup u Metkoviću, 6. - 9. listopada 2001., ur. Emilio Marin, (2003.) 22, 337, 367, T. XXIV. Inače, na lokalitetima sa stećcima (bilizima) na prostoru Donje Neretve sljemenjaci su katagolizirani sa 4 primjerka: M. Tomasović – D. Perkić – I. Alduk, Topografija stećaka u Hrvatskoj, 83, 97. Nedavno je iznijeta tvrdnja o postojanju 6 sljemenjaka, međutim nije precizirano na kojim se sve lokalitetima nalaze: Ivan Volarević, *Stećci u Neretvi. Umjetnost i obred*, katalog izložbe, Ustanova za kulturu i sport, Metković, 2020., bez pagin. Teže je reći jesu li u ovaj broj uklopljeni i vrlo rijetki tzv. pločasti sljemenjaci, niski oblici tipa s vrlo blagim nagibom krova, od kojih je u literaturi razmatran tek onaj s Grebina iznad Jezerca u Staševici: M. Tomasović, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja, 123. Stoga je stvarno brojno stanje stećaka (biliga) u obliku sljemenjaka na donjoneeretvanskom prostoru još uvijek nedefinirano.

⁹⁷ M. Tomasović, Stariji kameni križevi na Groblju u Dobranjama i na Vidonjama, 182-193.

vremensku i kulturnu pripadnost kruga pokapanja pod stećcima (blizima), od kraja 15. do sredine ili kraja 16. st. Križ iz Dobranja ukrašen je urezanim umnoženim križem i označen danas nečitljivim natpisom.

Poglavlje knjige *Crkve i kapele* pruža niz podataka o staroj župnoj crkvi Male Gospe i novoj Gospe Lurdske, kojima se prati i slijed gradnji i preinaka na njima, ali i vrijedne i iscrpne osvrtne na manje sakralne objekte u župi Dobranje - Bijeli Vir.⁹⁸ Spomenici su prikazani i jasnim kolor fotografijama, što je osobito koristno za prikaze inventara u njima. Sukladno sadržaju ranije monografije Vidonje i za ovu župu M. Vidović raspoređuje niz podataka o dobranj-skim bratovštinama i društvima od sredine 19. st., kao i važnijim župnim slavljinama.⁹⁹

3. KULTURNO-POVIJESTNI PODATCI U KNJIZI O BISKUPU NIKOLI BIJANKOVIĆU

Knjiga o makarskom biskupu Nikoli Bijankoviću proširena je i na 252 str. tiskana doktorska disertacija don Mile Vidovića.¹⁰⁰ Iako studija izučavanjem života i rada N. Bijankovića, sluge Božjega, ponajviše zastaje u okvirima crkvene povijesti mjestimice pruža iznimno korisne podatke i za izučavanju kulturne baštine. Zbog uvida i korištenja obilja pribavljenih i do tada nepoznatih dokumenata iz Arhiva Kongregacije propagande u Rimu, Arhiva Kongregacije vezanog za N. Bijankovića, Tajnog vatikanskog arhiva, Archivio civico di Macerata, Arhiva Nadbiskupije kao i Makarske biskupije u Splitu, te više arhiva u Splitu, Zadru i Makarskoj, Vidovićeva knjiga o biskupu N. Bijankoviću ogledan je primjer djela pisanog primarnim osloncem na izvore. Stoga i baštinski akcenti unutar njega imaju vrijednost prvorazrednih informacija o nekim već poznatim spomenicima. Dakako, Vidović takve navode ne iznosi, a niti tuma-

⁹⁸ Isti, *Župa Dobranje*, 131-153.

⁹⁹ Vidovićev osvrt na povijestnu i kulturnu baštinu Dobranja nalazimo i u kasnijem tekstu: Mile Vidović, *Župa Dobranje – matica župe Dubrave*, u: *300 godina župe Dubrave. Humski zbornik*, prir. Milenko Krešić, (2006.), 9, 59-74. U njemu Vidović ne donosi bitnije nove podatke o spomeničkoj baštini te zastaje u okviru preglednog zažimanja već iznijetog u prethodnim monografskim objavama župa. Učinio je to nizanjem spomenika iz svih razdoblja, od prapovijesnih kamenih gomila (tumula), crkava i kapela Male Gospe do grobalja sa stećcima (bilizima); Isti, *Župa Dobranje – matica župe Dubrave*, 70-71, 73-74.

¹⁰⁰ Mile Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730.*, Crkva u svijetu, bibl. "Radovi", 6, Split, 1981.

či stilskim kategorijama povjesničara umjetnosti. Stoga su takvom "neutralnošću" i dragocjeniji.

N. Bijanković, tada još kao apostolski vikar Makarske (i Skradinske) biskupije, poslao je Propagandi izvještaj nakon obavljene vizitacije 1692. o njenom stanju. Veli kako u Makarskoj biskupiji ima 120 crkava, među kojima je 40 bez krova, jer su oštećene od Turaka.¹⁰¹ Osobito je zanimljivo Bijankovićevo pismo Propagandi 1697., kada još uvijek nije potvrđen od Sv. Stolice za makarskog biskupa, u kojemu piše o crkvi sv. Petra u Makarskoj. Za crkvu veli kako je već duže vrijeme pretvorena u štalu te na dan Sv. Petra okupljenom mnoštvu franjevci drže misu pod šatorom. Kao problem ističe okolnost što sakupljenu milostinju franjevci ne koriste za obnovu krova, vrata i ogradnog zida crkve.¹⁰² Inače, crkva sv. Petra u izvještajima biskupa fra Bartula Kačića (1615. - 1645.) o stanju biskupije upućenima Kongregaciji Koncila naziva se makarskom katedralom. Biskup Kačić u svom prvom izvještaju 1626. piše kako je sv. Petar zaštitnik katedralne crkve koja je sravnjena sa zemljom (iako, veli, kako se još uzdižu neki njeni ostatci), te dvaput na istom mjestu piše kako je i sama Makarska posve razorena od Turaka.¹⁰³

Stanje crkve sv. Petra posljednjih godina 17. st., o kojemu govori biskup Bijanković, nije dopustilo držanje bogoslužja u njoj.¹⁰⁴ Razu-

¹⁰¹ Isto, 72. N. Bijanković navodi kako Makarska ima 1500 stanovnika.

¹⁰² Isto, 77-78.

¹⁰³ Slavko Kovačić, *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u Tajnom Vatikanskom arhivu (1626.-1658.). Izvori za povijest Splitsko - makarske biskupije, I.*, Nadbiskupski arhiv, Split, 1975., 32. Isto ponavlja i u kasnijim izvještajima, 1630., 1636., 1640., 1644., tek s razlikom što u onom iz 1630. ne navodi patrona katedrale; Isto, 36, 40, 44, 48.

¹⁰⁴ Brzopleto zaključuje K. Jurišić kada veli da se u ruševnoj crkvi povremeno održavalo bogoslužje te navodi slučaj iz 1619. kada su Osmanlije dali dopuštenje za to, iako navodi kako se ono odnosilo "na mjestu Sv. Petar": K. Jurišić, *Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine*, 111. Obred se mogao odvijati i u šatoru ispred crkve, kako je to kasnije izvijestio biskup N. Bijanković. Može se zaključiti kako je crkva sv. Petra obnovljena između 1729. i 1748. Naime, fra N. Gojak za 1729. bilježi da je franjevačka crkva jedina u gradu. Pri tome je istaknuo kako je biskup Bijanković stoga i dobio za korištenje crkvu sv. Ivana Krstitelja u Makru. Dakako, navod upućuje kako je zbog ruševnog stanja crkva na sv. Petru onesposobljena za bogoslužje, te se kao takva i ne spominje. Godine 1748. pak piše da je u crkvu sv. Petra provaljeno te su ukradeni oltarni stolnjaci: Josip Ante Soldo, *Makarski ljetopisi*, Književni krug, Pisci XVII i XVIII st., knj. 14, Split., str. 92, 137. Ne čini se stoga vjernim prikaz crkve s krovom i zvonikom na preslicu na karti Dalmacije 1702.: Arsen Duplančić, *Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća, Makarsko primorje*, (1990.) 1, 118-119. Očito je načinjen u svrhu njene topografske ubikacije i boljeg označavanja, jer se prikazuje i zvonik franjevaca (1712. - 1715.) koji još nije podignut, a izostavlja veliki zid uokolo crkve sv. Petra. Teško je vjerovati kako je biskup Bijanković

mljivo je stoga kako je N. Bijankoviću prilikom dolaska u Makarsku 1699., sada kao biskupu, za katedralnu službu dodijeljena dosta udaljenija crkva sv. Ivana Krstitelja u selu Makar iznad Makarske.¹⁰⁵

U pogledu kulturne baštine, konkretno graditeljskih aktivnosti, najdragocjeniji podatci u Vidovićevu djelu o makarskom biskupu N. Bijankoviću odnose se na nepoznate podatke o crkvi Gospe od Pobjede te Oratoriju sv. Filipa Nerija u Brelima. Za crkvu, koju je biskup podigao 1715., doznajemo i o njenoj opremi, dok za kapelu u Oratoriju navodi veličinu (12 x 8 m) i zvonik na preslicu.¹⁰⁶ Okolnosti nisu dopustile da katedrala sv. Marka i Jeronima u Makarskoj, čiju je gradnju upravo on inicirao i započeo podizanjem dvaju kapela,¹⁰⁷ bude u cijelosti zgotovljena za njegovog života. Katedrala je dovršena tek 1756., dosta dugo nakon njegove smrti 1830. Neo-

uspio obnoviti crkvu u svega par godina, od 1697., i upozorenja kako franjevci drže misu pod šatorom ispred nje, do 1702. Da prikaz na karti nije vjeran upućivala bi i činjenica što je Bijanković u prvim godinama boravka u Makarskoj svoju službu obavljao u franjevačkoj crkvi: M. Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730.*, 203., što ne bi činilo da je crkva na Sv. Petru bila obnovljena. Stoga se i ne čini uvjerljivim zauzimanje, tek osloncem na kartografski prikaz iz 1702., kako je crkva sv. Petra obnovljena krajem 17. st.: Ivo Vojnović, *Obnova crkve sv. Petra u Makarskoj, Makarsko primorje* (1995.) 2, 80. Inače, za njenu se arhitekturu redovito uzimalo kako očituje rezultirala su otkrićem dijela polukružne apside protumačene kao ranokršćanske, ponajprije zbog nađene plastike iz prve polovine 6. st. i ostataka nartekse pred ulazom: I. Vojnović, *Obnova crkve sv. Petra u Makarskoj*, 89; Marinko Tomasović, *8000 godina života na prostoru Makarske. Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka*, katalog izložbe, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2004., 47. Crkva sv. Petra podignuta je u sklopu istovremene utvrde za obranu rimskog *Muccuruma* u podnožju. Ipak, teže je sa sigurnošću tvrditi kako predstavlja katedralu osnovane biskupije 533., jer su indicije i u prilog drugih položaja u Makarskoj s mogućim ostacima kasnoantičkih crkava: M. Tomasović, *8000 godina života*, 28-48. Je li pregrađena crkva na Sv. Petru služila i biskupima te svećenstvu obnovljene biskupije u 14. st., koliko god se radilo o naslovnim biskupima bez rezidencijalnog sjedišta u gradu, vrela o tome šute: Slavko Kovačić, *Makarska biskupija*, u: *Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković (Brist, 1572.-Sućuraj, 1645.)*, Zbornik radova (sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, 24. lipnja 1995., ur. Nikola Anić, (1999.), 115-121.

¹⁰⁵ M. Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730. Nikola Bijanković*, 81.

¹⁰⁶ Isto, 204-205. Kapela Oratorija potpuno je uništena 1965. gradnjom obiteljske kuće: Josip Bebić, *Brela*, Crkva u svijetu, bibl. "Korijeni", 3, Split, 1985., 109.

¹⁰⁷ M. Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730. Nikola Bijanković*, 203-204.

visno, Vidovićeva studija o biskupu N. Bijankoviću referirana je u dva ključna znanstvena rada o arhitekturi makarske katedrale.¹⁰⁸ Uz to, Vidović piše i o manje reprezentativnim ostvarenjima, kakvo je uređenje 1700. biskupove kuće za školu, privremeno stanovanje njega i župnika, ali i postojanju kapelice sv. Josipa u trećem dijelu kuće.¹⁰⁹

Zadržimo li se na trenutak na nematerijalnoj baštini knjiga, između ostalih sadržaja usmjerenog bogoštovlju i prosvjeti, pruža niz dragocjenih navoda o osnutku makarskih bratovština kojih do biskupa Bijankovića u gradu nije bilo (Bratovština Presvetog Sakramenta, 1714.; Bratovština Sv. krunice, 1714.; Bratovština Dobre smrti, 1723.).¹¹⁰ Bratovštinu Sv. krunice osnovao je istodobno i u Zagvozdu te Čitluku, na koju je u zabiokovskom selu dolazilo i muslimansko stanovništvo. U knjizi se iz Bijankovićevog pisma Propagandi 1712. doznaje i o dvama bratovštinama, sv. Ivana Krstitelja u Makru te sv. Martina iz Kotišine (... *due scuole di S. Giovanni Battista e di S. Martino...*), premda iz nesretnih okolnosti njihovog suprotstavljanja procesijama biskupa.¹¹¹

Zanimljivi su i navodi iz Vidovićeve knjige koji govore o zapažanjima s pastirskih pohoda biskupa Bijankovića. U Lovreću, na putovanju godine 1710. u duvanjski kraj pod vlašću Osmanlija, govori se o ostatcima nekog grada i grobovima s natpisima, što se ima odnositi na stečke (bilige).¹¹² Osobito je intrigantan navod u vezi s biskupovim pohodom Neretvi 1712., koji je Vidović predočio iz dokumenta Arhiva Kongregacije propagande u Rimu. Prema njemu biskup se tom prilikom u Dobranjama suočio s pravoslavnom crkvom sv. Petra podignutom bez njegovog znanja i dozvole uz samu tursku granicu i 1709. posvećenom. Zatražio je od mletačkog providura

¹⁰⁸ Radoslav Tomić, Novi podaci o makarskoj katedrali, *Makarsko primorje* (1990.) 1, 130; Darka Bilić, Katedrala u Makarskoj: dokumenti o povijesti izgradnje i povijesno-umjetnička valorizacija, u: *Sic ars deprenditur arte. Zbornik u čast Vladimira Markovića*, ur. Sanja Cvetnić – Milan Pelc – Daniel Premerl, (2009.), 46, 61.

¹⁰⁹ M. Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730.*, 129, 183, 204.

¹¹⁰ Isto, 130-131.

¹¹¹ Isto, 198. Na ovaj Vidovićev podatak već se upozorilo u literaturi: M. Tomasović, Kasnosrednjovjekovna crkva Sv. Martina u Kotišini iznad Makarske, 118, bilj. 22. Makarski biskup fra Bartul Kačić u izvještaju upućenom 1644. Kongregaciji Koncila izričito tvrdi kako u biskupiji nema bratovština, jer prilike to ne dopuštaju: S. Kovačić, *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u Tajnom Vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*. *Izvori za povijest Splitsko – makarske biskupije*, 48.

¹¹² M. Vidović, *Nikola Bijanković. Splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730.*, 102.

Dalmacije da crkva bude pod njegovom upravom, te u njoj podigao oltar Gospe od Milosti i krizmao 600 osoba, uglavnom s turskog područja.¹¹³

ZAKLJUČAK

Ovim pregledom nastojalo se podrobnije iznijeti i analizirati podatke i navode baštinskog sadržaja unutar pisanog djela don Mile Vidovića u cilju njihovog vrednovanja i revalorizacije. Na taj se način nastojalo osvijetliti njihovo značenje i zastupljenost. Materijalna kulturna baština u Vidovićevoj bibliografiji, arheološka ili povjestno-umjetnička, zastupljena je značajnim i korisnim podacima kada se rasprostiru kao terenski rezultati "iz prve ruke". Ponajprije se to može reći u pogledu brojnih, do tada nepoznatih, topografskih naznaka ili uvida u inventare crkava, ali i informacija o kojima se doznaje iz povijestnih vrela. Možda se pri tome auktoru mogu iznijeti i stanoviti prigovori, a ovi se odnose na zapaženu nedosljednost u citiranju radova pojedinih stručnjaka ili, u konačnici, ponegdje i pozivanja na ne odveć referentne tekstove. Ne bi trebalo takve primjedbe opravdavati naoko sekundarnim značenjem materijalnog, baštinskog i povijestnog sadržaja u razmatranim knjigama, monografijama i pregledima. Ipak, takvi propusti zacijelo ne bacaju sjenu na sveukupnost sadržaja reprezentativnih izdanja i vrlo korektnu zastupljenost baštinskog u njima, što je osobitost koja nedvojbeno označava pisano djelo don Mile Vidovića.

¹¹³ Isto, 105-106. Na ovu crkvu sv. Petra, ali i katoličkom oltaru u njoj Vidović se nije ni mogao naknadno osvrnuti u monografiji *Dobranje – Bijeli Vir*, gdje za grkoistočnjake veli kako su u Dobranje doseljeni u dvije obitelji tek u vremenu prve austrijske vlasti: Isti, *Župa Dobranje – Bijeli Vir*, 242. Izvor Propagande koji govori o 800 novopridošlih pravoslavnih vjernika i ilegalno podignutoj crkvi sv. Petra (korjenito obnovljenoj 1930.) odnosi se na susjedne Glušce, koji su do dolaska pravoslavaca 1699. bili u sastavu župe Dobranje. To je posve razvidno iz naknadnih Vidovićevih osvrta na crkvu sv. Petra u Glušcima, gdje redovito upućuje na spomenutu stranicu svoje monografije o biskupu Bijankoviću s izvorom o spornom slučaju njene gradnje za novopridošlo pravoslavno stanovništvo: Isti, *Sakralni objekti u dolini Neretve*, 55, 58, sl. 24; Isti, *Povijest župa doline Neretve*, 303, iznijetih i prilikom priređivanja knjige don Radovana Jerkovića: R. Jerković, *Povijest neretvanskih župa*, 148-149, bilj. 36; 276, bilj. 18.

CONTENTS OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE
IN THE WORK OF DON MILE VIDOVIĆ

Summary

Don Mile Vidović's bibliography also encompasses heritage subjects. His published syntheses and reviews facilitate professional engagements, primarily in the artistic and archaeological topography of the Lower Neretva area. *Sacral Buildings in the Neretva Valley* is an overview of church buildings and their artistic design, and is rounded off as a whole with photographic contributions. In the book *History of the Neretva Valley Parish*, the cultural heritage is more comprehensively presented and supplemented with localities from earlier periods.

Vidović also contributed to the cultural topography of the area with parish monographs. *The Parish of Vidonje* monograph provides information about unknown localities. He looks at those from pre-history through the reference literature, thus correcting chronological assumptions. He gives art historians information about artistic equipment in the church of St. John the Baptist, as well as about brotherhoods. *The Parish of Dobranje - Bijeli Vir*, patterned on the Vidonje monograph, provides information on archaeological sites, church art, brotherhoods and parish celebrations.

Vidović's dissertation *Nikola Bijanković. Canon of Split and Bishop of Makarska, 1645 -1730*, is based on documents, mostly from the Vatican archives. Therefore, the heritage accents in it are first-class information about church buildings in Makarska and Brela. Information about worship and education, and also about brotherhoods, which had not existed in the city before Bishop Bijanković, was also presented. The statements about his pastoral visits are also interesting. When going to Neretva in 1712, the bishop faced the Orthodox Church of St. Peter, built on the territory of Dobranje parish without his knowledge and permission.

Vidović also referred to Lower Neretva's cultural heritage in his smaller texts about the parish of Dobranje - Bijeli Vir and the church of St. John the Baptist in Vidonje.

Despite the occasional inconsistency in the citation of the works of experts, or the citation of not exactly reference texts, there is a positive representation of material cultural heritage in the work of Don Mile Vidović.

Key words: Lower Neretva parishes, piles (tumuli), standing tombstones (bilizi), forts, churches, bishop N. Bijanković